

ISSN 0791-6041 / 0976-2086

• RNI Registered No. 32112/75

વર્ષ : ૫૯, અંક : ૬

૩૦ જૂન, ૨૦૨૬

છૂટક નકલ : મૂલ્ય રૂ. ૩૦

Vol. : 59, Issue No. : 6 • 30th June, 2026

• Annual Subscription Rs. 200 • Price : Rs. 30

ARTHA SANKALAN (Gujarati Monthly) Editor : Prof. S. B. Vora
(Place of Publication : B-31, Parth Flat, Gujarat Society, Ahmedabad 380 007)

અર્થસંકલન

અર્થશાસ્ત્ર અને વાણિજ્યનું પ્રમુખ ગુજરાતી સામયિક

Peer-Reviewed Journal

સળંગ અંક ૬૭૮

Peer Review Committee

Prof. S. B. Vora

Prof. Anil Soneji

Prof. Bipinchandra Trivedi

Prof. Dr. Ram Varotariya

■ અર્થસંકલન પબ્લિક ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટનું પ્રકાશન ■

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥

२५.०६.१०-२०-१

अर्थसंकलन

अर्थशास्त्र અને વાણિજ્યનું પ્રમુખ ગુજરાતી સામયિક

વર્ષ : ૫૯

અંક : ૬

૩	સંપાદકીય	પ્રો. ડૉ. આર. કે. વારોતરિયા
૫	ગુજરાતમાં વરસાદની ચિંતાજનક અનિયમિતતા	પ્રો. બિપિનચંદ્ર ર. ત્રિવેદી
૯	જનગણના - ૨૦૨૭	પ્રો. ડૉ. કિશોર વી. ગજેરા
૧૩	ડૉ. આંબેડકરના આર્થિક વિચારો અને ભારતીય અર્થતંત્ર પર તેનો પ્રભાવ	પ્રો. ડૉ. રોહિત જે. દેસાઈ
૧૭	આત્મનિર્ભર ભારત માટે કૃષિ સુધારાઓ : તકો અને પડકારો	ડૉ. જ્યોતિ એમ. પંચાલ

: સંપાદક-મંડળ :

પ્રો. એસ. બી. વોરા (સ્થાપક/કાર્યવાહક સંપાદક)
પ્રો. અનિલ સોનેજી (સહ-સંપાદક)

: કાર્યાલય :

C/O પ્રો. એસ. બી. વોરા
બી-૩૧, પાર્થ ફ્લેટ્સ, ત્રીજે માળે, સુવિધા શોપિંગ સેન્ટર પાછળ,
રેડકોસ બ્લડ બેન્ક સામેની ગલી, ગુજરાત સોસાયટી, અમદાવાદ-૭

: લવાજમ દર :

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૦૦-૦૦ (સંસ્થાઓ માટે)
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૮૦-૦૦ (વ્યક્તિઓ માટે)

ગ્રાહકો, વાચકોને ખાસ સૂચના કે અર્થસંકલનમાં
છપાતા લેખ વિશેની સંપૂર્ણ જવાબદારી જે તે લેખકની
છે. અર્થસંકલનની નહીં. - કાર્યવાહક સંપાદક

: લેખ મોકલવા માટેનું સરનામું :

પ્રો. ડૉ. આર. કે. વારોતરિયા
૪૮, રૂપભનગર-૩, મોરબી ૩૬૩ ૬૪૨

સંપાદકીય

કુદરતી સંપત્તિનો વિનાશ

પ્રો. ડૉ. આર. કે. વારોતરિયા

આજે ભારત આર્થિક અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે
વૈશ્વિક સ્તરે હરણફાળ ભરી રહ્યું છે, પરંતુ આ
કહેવાતા વિકાસની પાછળ એક ભયાનક સત્ય
છુપાયેલું છે. ભારતની સદીઓ જૂની અમૂલ્ય કુદરતી
સંપત્તિ પર આજે માનવીય લોભ અને અવિચારી
નીતિઓએ મોટી તરાપ લગાવી છે. જંગલો, નદીઓ,
પર્વતો અને ખનિજો જેવા કુદરતી સંસાધનોનો જે
રીતે બેફામ આંધળો વપરાશ થઈ રહ્યો છે, તે જોતાં
લાગે છે કે આપણે આપણું ભવિષ્ય જ દાવ પર
લગાવી દીધું છે.

આ વિનાશનું સૌથી મોટું ચિત્ર દેશના જંગલોમાં
જોવા મળે છે. વન્ય વિસ્તારો કાપીને કોંક્રીટના જંગલો
ઊભા કરાઈ રહ્યા છે. જેના કારણે વન્યજીવો રખડતા
થયા છે અને જૈવિક વિવિધતાનો સોથ વળી ગયો
છે. નદીઓની સ્થિતિ તો તેનાથી પણ બદતર છે.
ફેક્ટરીઓના રસાયણ યુક્ત ઝેરી પાણી અને પ્લાસ્ટિકના
કચરાએ આપણી જીવનદાયિની નદીઓને પ્રદૂષણના
વહેણ બનાવી દીધા છે. આ સિવાય પહાડોમાં
માફીયોઓ દ્વારા ચાલતા ગેરકાયદેસર ખનન અને
રેતી ચોરીએ કુદરતના સંતુલનને સંપૂર્ણપણે ખોરવી
નાખ્યું છે.

કુદરતી સંપત્તિ પર વાગતી આ તરાપ માત્ર
પર્યાવરણ પૂરતી મર્યાદિત નથી. આ જ કારણે આજે
દેશ અસહ્ય ગરમી, કમોસમી વરસાદ, પૂર અને
દુષ્કાળ જેવી કુદરતી આપત્તિઓનો સામનો કરી રહ્યો
છે. શુદ્ધ હવા અને પીવાનું પાણી મેળવવું એ હવે
(અનુસંધાન પાન ૨૮ ઉપર)

આત્મનિર્ભર ભારત માટે કૃષિ સુધારાઓ : તકો અને પડકારો

ડૉ. જ્યોતિ એમ. પંચાલ

ઉમા આર્ટ્સ અને નાથીબા કૉમર્સ મહિલા કોલેજ, ગાંધીનગર

સારાંશ (Abstract) :

ભારતીય અર્થતંત્રના પાયા સમાન કૃષિ ક્ષેત્રને આધુનિક અને સ્પર્ધાત્મક બનાવવા માટે 'આત્મનિર્ભર ભારત' અભિયાન હેઠળ અનેક મહત્વના સુધારાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. આ સુધારાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ખેડૂતોની આવક બમણી કરવી, કૃષિ ક્ષેત્રે ખાનગી રોકાણ વધારવું અને ખેતપેદાશો માટે મુક્ત બજાર પૂરું પાડવાનો છે.

તકો : આ સુધારાઓ દ્વારા કૃષિ માળખાગત સુવિધાઓ જેવી કે કોલ્ડ સ્ટોરેજ અને વેરહાઉસિંગમાં વધારો થવાની નવી તકો ઊભી થઈ છે. 'એગ્રીકલ્ચર ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ફંડ' (AIF) દ્વારા ગ્રામીણ સ્તરે નવી ટેકનોલોજી અને પ્રોસેસિંગ યુનિટ્સ સ્થાપવાની તક મળી છે. આ ઉપરાંત, ડિજિટલ ખેતી અને ડાયરેક્ટ માર્કેટિંગ દ્વારા વચેટિયાઓની નાબૂદી ખેડૂતોને સીધો આર્થિક લાભ કરાવી શકે છે.

પડકારો : બીજી તરફ, આ સુધારાઓના અમલીકરણમાં અનેક પડકારો પણ રહેલા છે. નાના અને સીમાંત ખેડૂતો પાસે ટેકનોલોજી અને બજાર વિશેની અપૂરતી માહિતી એક મોટી મર્યાદા છે. લઘુત્તમ ટેકાના ભાવ (MSP) અંગેની અનિશ્ચિતતા અને ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા શોષણનો ભય ખેડૂતોમાં અવિશ્વાસ પેદા કરે છે. વધુમાં, જમીનના નાના ટુકડાઓ અને અસમાન આબોહવા પરિવર્તનને કારણે ઉત્પાદકતા ટકાવી રાખવી એ પણ એક જટિલ પડકાર છે.

નિષ્કર્ષ : આ સુધારાઓ ભારતીય કૃષિને 'જીવન નિર્વાહની ખેતી'માંથી 'વ્યાવસાયિક ખેતી' તરફ લઈ જવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. જો ખેડૂતોના હિતોનું રક્ષણ કરતી મજબૂત નીતિઓ અને માળખાગત સુવિધાઓનું યોગ્ય અમલીકરણ થાય, તો જ 'આત્મનિર્ભર ભારત'નું સ્વપ્ન સાકાર થઈ શકે છે.

આત્મનિર્ભર ભારત અને કૃષિ ક્ષેત્ર :

આત્મનિર્ભર ભારતનો અર્થ માત્ર સ્વદેશી ઉત્પાદન વધારવાનો નથી, પરંતુ કૃષિ ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદકતા, ખેડૂતની આવક, રોજગાર સર્જન અને નિકાસ ક્ષમતામાં વધારો કરવાનો પણ છે. કૃષિ ક્ષેત્ર મજબૂત બનશે તો ગ્રામ્ય અર્થતંત્ર મજબૂત બનશે, જે સમગ્ર રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રને ગતિ આપશે.

કૃષિ ક્ષેત્રમાં થયેલા મુખ્ય સુધારાઓ :

૧. કૃષિ બજાર સુધારા અને ઈ-નામ (e-NAM) પ્લેટફોર્મ
૨. પાક વિમો યોજના
૩. ન્યૂનતમ આધાર ભાવ (MSP) વ્યવસ્થા
૪. કૃષિમાં ટેકનોલોજી અને યાંત્રિકીકરણ
૫. ખેડૂત ઉત્પાદક સંસ્થાઓ (FPOs)

આ સુધારાઓનો મુખ્ય હેતુ કૃષિ ઉત્પાદન પર્યં ઘટાડવો, બજારમાં પારદર્શિતા લાવવી અને ખેડૂતની આવક વધારવી છે.

કૃષિ સુધારાઓથી ઊભી થતી તકો :

૧. ઉત્પાદન લક્ષ્યાંકો (૨૦૨૫-'૨૬) : આત્મ-નિર્ભરતા તરફ વધતા ઉત્પાદન આંકડા (મિલિયન ટનમાં) :

પાકનો પ્રકાર	ઉત્પાદન લક્ષ્ય (૨૦૨૫-'૨૬) (મિલિયન ટન)
ચોખા (Rice)	૧૪૭
ઘઉં (Wheat)	૧૧૭
અન્ય ખાદ્યાન	૮૦
કુલ ખાદ્યાન્ન	૩૫૪

વર્ષ ૨૦૨૫-'૨૬ માટે ભારતના કૃષિ ઉત્પાદનના નિર્ધારિત લક્ષ્યાંકો દર્શાવે છે કે દેશ ખાદ્ય સુરક્ષા અને આત્મનિર્ભરતા તરફ મજબૂત પગલાં લઈ રહ્યો છે. આંકડા મુજબ, કુલ ખાદ્યાન્ન ઉત્પાદનનું લક્ષ્ય ૩૫૪ મિલિયન ટન નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે, જે ભારતીય કૃષિની વધતી ક્ષમતા દર્શાવે છે. આ કુલ લક્ષ્યાંકમાં મુખ્ય ફાળો ચોખા અને ઘઉંનો છે. ચોખાનું ઉત્પાદન લક્ષ્ય સૌથી વધુ ૧૪૭ મિલિયન ટન રાખવામાં આવ્યું છે, જે દર્શાવે છે કે ચોખા દેશની મુખ્ય ખાદ્ય જરૂરિયાત છે અને નિકાસ માટે પણ મહત્વપૂર્ણ છે. ઘઉંનું લક્ષ્ય ૧૧૭ મિલિયન ટન છે, જે ઉત્તર ભારતના રાજ્યોમાં ઘઉંના પુષ્કળ ઉત્પાદન અને સરકારી ખરીદી યોજનાઓની સફળતા સૂચવે છે. આ ઉપરાંત, અન્ય ખાદ્યાન્નો જેમ કે કઠોળ અને બરછટ અનાજ માટે ૮૦ મિલિયન ટનનું લક્ષ્ય છે, જે પોષક સુરક્ષા અને પાક વૈવિધ્યકરણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ લક્ષ્યાંકો હાંસલ કરવા માટે સરકારી નીતિઓ, ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અને ખેડૂતોની મહેનત નિર્ણાયક પરિબલો બની રહેશે.

૨. નાણાંકીય ફાળવણી અને ધિરાણ (૨૦૨૫-'૨૬)

વિગતો	આંકડા (૨૦૨૫-'૨૬)	
કૃષિ મંત્રાલય બજેટ	રૂ. ૧,૩૭,૭૫૭ કરોડ	કૃષિ વિકાસ અને સંશોધન
કૃષિ ધિરાણ લક્ષ્ય	રૂ. ૩૨.૫૦ લાખ કરોડ	સસ્તા દરે લોનની સુવિધા
પશુપાલન અને મત્સ્યપાલન ધિરાણ	રૂ. ૫.૦ લાખ કરોડ	સંલગ્ન ક્ષેત્રોનો વિકાસ
PM-KISAN ફાળવણી	રૂ. ૬૩,૫૦૦ કરોડ	ખેડૂતોને આર્થિક ટેકો (DBT)

વર્ષ ૨૦૨૫-'૨૬નું કેન્દ્રીય બજેટ ભારતીય કૃષિ ક્ષેત્રને આધુનિક અને આત્મનિર્ભર બનાવવા માટેની સરકારની મજબૂત પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવે છે. આ વર્ષે કૃષિ મંત્રાલય માટે રૂ. ૧,૩૭,૭૫૭ કરોડની માતબર રકમ ફાળવવામાં આવી છે, જે મુખ્યત્વે કૃષિ વિકાસ, નવી ટેકનોલોજીના સંશોધન અને માળખાગત સુવિધાઓ પર ખર્ચવામાં આવશે. ખેડૂતોને વ્યાજખોરોના ચુંગાલમાંથી મુક્ત કરવા અને સમયસર મૂડી પૂરી પાડવા માટે કૃષિ ધિરાણનું લક્ષ્ય વધારીને રૂ. ૩૨.૫૦ લાખ કરોડ કરવામાં આવ્યું છે, જે ગ્રામીણ અર્થતંત્રમાં નવી ઉર્જા ફૂંકશે. માત્ર પાક ઉત્પાદન જ નહીં, પરંતુ પશુપાલન અને મત્સ્યપાલન જેવા સંલગ્ન ક્ષેત્રોના સર્વાંગી વિકાસ માટે પણ રૂ. ૫.૦ લાખ કરોડનું ધિરાણ ફાળવવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત, ખેડૂતોની સીધી આર્થિક સહાય માટે PM-KISAN યોજના હેઠળ રૂ. ૬૩,૫૦૦ કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે, જે ડાયરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર (DBT) દ્વારા કરોડો ખેડૂતોના બેંક ખાતામાં સીધી પહોંચાડવામાં આવશે. આ આંકડાકીય વિગતો

સ્પષ્ટ કરે છે કે ૨૦૨૬માં ભારત ખેતીને માત્ર જીવનનિર્વાહનું સાધન નહીં, પરંતુ એક નફાકારક વ્યવસાય બનાવવા તરફ આગળ વધી રહ્યું છે.

૩. ખેડૂતની આવકમાં વધારો :

કૃષિ સુધારાઓનો મુખ્ય હેતુ માત્ર ઉત્પાદન વધારવાનો નથી, પરંતુ ખેડૂતોની આવકને સ્થિર અને વધારવાની પ્રક્રિયા મજબૂત બનાવવાનો છે. પરંપરાગત ખેતી પદ્ધતિઓમાં ઊંચા ખર્ચ, બજાર અનિશ્ચિતતા અને હવામાન આધારિત જોખમને કારણે ખેડૂતોની આવક સીમિત રહેતી હતી. કૃષિ સુધારાઓ દ્વારા આ સ્થિતિમાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન શક્ય બન્યું છે.

ખેડૂતોની સરેરાશ માસિક આવકમાં વૃદ્ધિ

સરકારી અહેવાલો અને આર્થિક સર્વેક્ષણ મુજબ, કૃષિ સુધારાઓને કારણે ખેડૂતોની આવકના સ્ત્રોતમાં વૈવિધ્ય આવ્યું છે.

વિગત	અગાઉની આવક ૨૦૧૮-'૨૦	૨૦૨૫-'૨૬ માટે અંદાજિત આવક	ફેરફાર (%)
સરેરાશ માસિક આવક	રૂ. ૧૦,૨૧૮	રૂ. ૧૫,૫૦૦ - ૩.૧૬,૨૦૦	~૫૦% થી વધુ વધારો
પશુપાલન/ડરીનો હિસ્સો	૧૫%	૨૫% - ૩૦%	પૂરક આવકમાં વધારો
કસલ ઉત્પાદન-માંથી આવકનો હિસ્સો	૪૮% - ૫૦%	૩૫% - ૪૦%	આધાર ઘટ્યો, પરંતુ મૂલ્ય વધ્યું
માછલી / કિશરીઝ	~૫%	૧૦% - ૧૨%	ઝડપી વૃદ્ધિ ધરાવતું ક્ષેત્ર
હોર્ટિકલ્ચર (ફળ-શાકભાજી)	~૧૨%	૧૮%-૨૦%	હાઈ-વેલ્યુ પાકોના કારણે વધારો

મુખ્ય આવક વર્ધક પરિબલો (૨૦૨૫-'૨૬) લઘુત્તમ ટેકાના ભાવ (MSP)માં વધારો :

વર્ષ ૨૦૨૫-'૨૬ માટે ખરીફ અને રવિ પાકોના MSPમાં ઉત્પાદન ખર્ચ પર ઓછામાં ઓછો ૫૦% નફો મળે તે રીતે વધારો કરવામાં આવ્યો છે.

ઉદાહરણ : ઘઉં અને ડાંગરના ભાવમાં ગત ૫ વર્ષમાં સરેરાશ ૨૫-૩૦%નો વધારો થયો છે.

સીધી આર્થિક સહાય (PM-KISAN) :

વર્ષ ૨૦૨૬ સુધીમાં, પીએમ-કિસાન યોજના હેઠળ ખેડૂતોને વાર્ષિક રૂ. ૬,૦૦૦ સીધા જમા કરવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં કુલ રૂ. ૪.૦૮ લાખ કરોડથી વધુ રકમ ટ્રાન્સફર થઈ છે, જે નાના ખેડૂતોની રોકડ જરૂરિયાતો પૂરી કરી તેમની ચોખ્ખી બચતમાં વધારો કરે છે.

ખર્ચમાં ઘટાડો (Input Cost Reduction) :

■ PM-KUSUM : ખેડૂતો સોલાર પંપ લગાવીને વીજળી બિલમાં ૧૦૦% બચત કરી રહ્યા છે અને વધારાની વીજળી વેચીને વાર્ષિક રૂ. ૪૦,૦૦૦ થી રૂ. ૬૦,૦૦૦ વધારાની આવક મેળવી રહ્યા છે.

■ નેનો યુરિયા : પરંપરાગત ખાતર કરતા નેનો યુરિયા સસ્તું પડવાથી ખેતી ખર્ચમાં પ્રતિ એકર રૂ. ૨,૦૦૦ થી રૂ. ૩,૦૦૦નો ઘટાડો થયો છે.

મૂલ્યવર્ધન (Value Addition) અને નિકાસ :

■ FPOs (ખેડૂત ઉત્પાદક સંગઠનો) : ૧૦,૦૦૦ નવા FPOs દ્વારા ખેડૂતો વચ્ચેટિયાઓ વગર સીધું વેચાણ કરી ૧૫-૨૦% વધુ ભાવ મેળવી રહ્યા છે.

- નિકાસની તકો : ભારતની કૃષિ નિકાસ ૨૦૨૫-૨૬માં અંદાજે રૂ. ૫ લાખ કરોડને વટાવી જવાની અપેક્ષા છે, જેનો સીધો લાભ ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા પાક પકવતા ખેડૂતોને મળી રહ્યો છે.

- પશુપાલન અને મત્સ્યપાલન દ્વારા આવક : ખેડૂતો હવે માત્ર પાક પર નિર્ભર નથી;

- મત્સ્ય સંપદા યોજના : માછીમારો અને ખેડૂતોની આવકમાં છેલ્લા ૪ વર્ષમાં સરેરાશ ૨૦% વૃદ્ધિ નોંધાઈ છે.

- ડેરી સેક્ટર : ભારત વિશ્વમાં દૂધ ઉત્પાદનમાં પ્રથમ ક્રમે છે, જે ખેડૂતોને દૈનિક રોકડ આવક પૂરી પાડે છે.

૪. કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન :

મૂલ્યવર્ધન અને એગ્રી-પ્રોસેસિંગ કૃષિ આવકમાં નવી તકો ઊભી કરે છે. પાકને માત્ર કાંચા સ્વરૂપે વેચવાને બદલે તેના પ્રોસેસિંગ, પેકેજિંગ અને બ્રાન્ડિંગથી ખેડૂતોને વધારાની આવક મળે છે. દૂધ, ફળ-શાકભાજી, મસાલા અને અનાજના પ્રોસેસિંગ દ્વારા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રોજગાર અને આવક બંનેમાં વધારો થાય છે. આત્મનિર્ભર ભારત અભિયાન હેઠળ કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો (Agro-based Industries)ને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વર્ષ ૨૦૨૫-૨૬માં અભૂતપૂર્વ રોકાણ અને માળખાકીય સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે. આંકડા અને વિગતો નીચે મુજબ છે :

ફૂડ પ્રોસેસિંગ સેક્ટરમાં વૃદ્ધિ અને રોકાણ

ભારત સરકારે કૃષિ ઉત્પાદનોના મૂલ્યવર્ધન (Value Addition) માટે ફૂડ પ્રોસેસિંગ ક્ષેત્રને 'સનરાઈઝ સેક્ટર' તરીકે જાહેર કર્યું છે.

વિગત	લક્ષ્યાંક સ્થિતિ (૨૦૨૫-૨૬)	મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય
PMKSY યોજના કાળવણી	રૂ. ૪,૬૦૦ કરોડ	કોલ્ડ ચેઈન અને પ્રોસેસિંગ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર
PLI સ્કીમ (ફૂડ પ્રોસેસિંગ)	રૂ. ૧૦,૮૦૦ કરોડનું કુલ પ્રોત્સાહન	વૈશ્વિક બ્રાન્ડિંગ અને નિકાસ વધારવી
પ્રોસેસિંગ સ્તર	૧૨% થી ૧૫% (અંદાજિત)	લણાણી પછીના બગાડમાં ઘટાડો
રોજગારી સર્જન	~૧૦ લાખ નવી તકો	ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારી

કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો માત્ર ખેડૂતોની આવક બમણી કરવામાં જ નહીં, પરંતુ ભારતના \$ ૫ ટ્રિલિયન ઇકોનોમીના લક્ષ્યને હાંસલ કરવામાં કરોડરજી સમાન છે. ટેકનોલોજી અને પ્રોસેસિંગમાં રોકાણ વધવાથી ગ્રામીણ અર્થતંત્ર 'આત્મનિર્ભર' બની રહ્યું છે.

૫. રોજગારની નવી તકો :

રોજગારીની નવી તકો અને ટેકનોલોજી દ્વારા ઉત્પાદન ક્ષમતા વધારો.

કૃષિ સુધારાઓ માત્ર ખેતી સુધી સીમિત નથી, પરંતુ તે ગ્રામ્ય રોજગારી, કુશળતા વિકાસ અને નવી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે. બદલાતી કૃષિ પદ્ધતિઓ અને આધુનિક ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી કૃષિ અને સંલગ્ન ક્ષેત્રોમાં રોજગારીની નવી તકો ઊભી થઈ રહી છે, સાથે સાથે ઉત્પાદન ક્ષમતામાં નોંધપાત્ર વધારો શક્ય બન્યો છે. વળી, ડિજિટલ કૃષિએ નવા વ્યવસાયો ઊભા કર્યા છે, જેમ -

- ડ્રોન ઓપરેટર અને ડ્રોન સર્વિસ પ્રોવાઈડર
- કૃષિ એપ્સ અને ડેટા એનાલિસ્ટ

- સ્માર્ટ સિંચાઈ સિસ્ટમ ટેકનિશિયન
- કૃષિ મશીનરી સર્વિસ અને રિપેરિંગ

આ નવી રોજગારી કુશળતા આધારિત છે, જે ગ્રામ્ય યુવાનો માટે લાંબા ગાળે આવકનું સાધન બને છે. ઉત્પાદકતા વધારતા સુધારાઓ ખેડૂતોની આવકમાં સીધો વધારો કરે છે. ઉચ્ચ ગુણવત્તાના બ્રીજ, આધુનિક સિંચાઈ પદ્ધતિઓ (ડ્રિપ અને સ્પ્રિંકલર), યાંત્રિકીકરણ અને કૃષિ ટેકનોલોજી અપનાવવાથી પ્રતિ હેક્ટર ઉત્પાદન વધે છે. ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો અને ઉપજમાં વધારો થવાથી ખેડૂતોની નિકાસમા વધારો થાય છે અને જેના કારણે વિદેશી આવકમાં પણ વધારો થાય છે.

રોજગારના આંકડાકીય વિશ્લેષણ

ક્ષેત્ર	અંદાજિત નવી રોજગારી (૨૦૨૫-૨૬)	મુખ્ય કૌશલ્યની જરૂરિયાત
એગ્રી-સ્ટાર્ટઅપ્સ	૨,૦૦,૦૦૦+	ઑંગ્રાપ્રિન્યોરશિપ અને મેનેજમેન્ટ
કિસાન ડ્રોન સેવા	૧,૫૦,૦૦૦	ટેકનિકલ / ડ્રોન પાઈલટિંગ
ફૂડ પ્રોસેસિંગ	૮,૦૦,૦૦૦	ગુણવત્તા નિયંત્રણ અને પેકેજિંગ
FPOs મેનેજમેન્ટ	૫૦,૦૦૦+	એકાઉન્ટિંગ અને માર્કેટિંગ

આત્મનિર્ભર ભારત અભિયાનને કારણે કૃષિ હવે માત્ર 'જીવનનિર્વાહ'નું સાધન ન રહેતા એક 'વ્યાવસાયિક ક્ષેત્ર' (Professional Sector) બન્યું છે. ખાસ કરીને Agri-Stack અને Digital Public Infrastructureને કારણે ગ્રામીણ ભારતમાં 'બ્લાઈટ કોલર' જોબ્સની શરૂઆત થઈ છે.

૬. નિકાસમાં વધારો અને વિદેશી આવક :

આત્મનિર્ભર ભારત અભિયાન હેઠળ કૃષિ નિકાસ (Agri-Exports) એ ભારતીય અર્થતંત્રના સૌથી મજબૂત સ્તંભ તરીકે ઉભરી આવ્યું છે. વર્ષ ૨૦૨૬ના વર્તમાન આંકડા અને સુધારાઓના આધારે વિદેશી આવકનું વિશ્લેષણ નીચે મુજબ છે :

કૃષિ નિકાસના આંકડાકીય લક્ષ્યાંકો (૨૦૨૫-૨૬)

ભારત સરકારની 'કૃષિ નિકાસ નીતિ' (Agriculture Export Policy) હેઠળ વર્ષ ૨૦૨૬ સુધીમાં નિકાસમાં ધરખમ વધારાનો અંદાજ છે.

વિગત	વર્ષ ૨૦૨૧-૨૨ (સ્થિતિ) (બિલિયન)	વર્ષ ૨૦૨૫-૨૬ (લક્ષ્યાંક/અંદાજ) (બિલિયન)	વૃદ્ધિ (%)
કુલ કૃષિ નિકાસ	\$ ૫૦.૨	\$ ૬૦-\$ ૬૫	~૨૫%થી વધુ
સમુદ્રી ઉત્પાદનો (Marine)	\$ ૭.૭	\$ ૧૨	~૫૫%
બાસમતી ચોખા	\$ ૩.૫	\$ ૫.૫	~૫૭%
પ્રોસેસ્ડ ફૂડ	\$ ૨.૧	\$ ૫	~૧૩૮%

વિદેશી હૂંડિયામણ (Foreign Exchange)-માં વધારો થયો છે.

■ **વિશ્વમાં સ્થાન :** ભારત હાલમાં કૃષિ નિકાસમાં વિશ્વના ટોચના ૧૦ દેશોમાં સ્થાન ધરાવે છે. ૨૦૨૬ સુધીમાં ટોચના ૫ દેશોમાં આવવાનું લક્ષ્ય છે.

■ **નવા બજારો :** ભારત હવે માત્ર પરંપરાગત બજારો (ખાડી દેશો) પર નિર્ભર નથી, પરંતુ દક્ષિણ કોરિયા, જાપાન અને યુરોપિયન

દેશોમાં કળો (કેરી, કેળા) અને શાકભાજીની નિકાસમાં ૧૫%નો વાર્ષિક વધારો થયો છે.

નિકાસ વધારવા માટેના મુખ્ય સુધારાઓ

- કૃષિ ઉડાન ૨.૦ : આ યોજના દ્વારા પહાડી અને આદિવાસી વિસ્તારોના બગડી જાય તેવા (Perishable) ઉત્પાદનોને વિદેશી બજારોમાં ઝડપથી પહોંચાડવામાં આવે છે.
- ડિજિટલ ટ્રેસેબિલિટી (Traceability) : વિદેશી ગ્રાહકો હવે QR કોડ સ્કેન કરીને જાણી શકે છે કે ઉત્પાદન કયા ખેતરમાં પકવવામાં આવ્યું છે, જેનાથી ભારતીય ઉત્પાદનોની વિશ્વસનીયતા વધી છે.
- જૈવિક નિકાસ (Organic Exports) : સિક્કિમ અને ગુજરાત જેવા રાજ્યોમાંથી 'ઓર્ગેનિક' પ્રમાણિત ઉત્પાદનોની નિકાસમાં છેલ્લા બે વર્ષમાં ૩૦%નો ઉછાળો જોવા મળ્યો છે.

વર્ષ ૨૦૨૬માં, ભારત 'ગ્લોબલ ફૂડ બાસ્કેટ' બનવા તરફ અગ્રેસર છે. વિદેશી હૂડિયામણમાં કૃષિ ક્ષેત્રનો ફાળો વધીને કુલ નિકાસના ૧૨% થી ૧૩% સુધી પહોંચ્યો છે, જે આત્મનિર્ભર ભારતની સફળતા દર્શાવે છે.

૭. ટેકનોલોજી દ્વારા ઉત્પાદનક્ષમતા વધારવી :

આત્મનિર્ભર ભારત હેઠળ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કૃષિ ક્ષેત્રમાં 'ગેમ ચેન્જર' સાબિત થયો છે. ૨૦૨૬ના વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્યમાં, આધુનિક ટેકનોલોજી દ્વારા ઉત્પાદકતામાં થયેલો વધારો અને તેના આંકડાકીય તારણો નીચે મુજબ છે :

સ્માર્ટ ફાર્મિંગ અને ઉત્પાદકતામાં વૃદ્ધિ
ટેકનોલોજીના અમલીકરણથી ખેતીના ખર્ચમાં ઘટાડો અને ઉત્પાદનમાં વધારો નોંધાયો છે.

ટેકનોલોજીનું નામ	ઉત્પાદકતામાં અંદાજિત વધારો	ખેતી ખર્ચમાં ઘટાડો
ડ્રોન ટેકનોલોજી	૧૫% - ૨૦%	૨૫% (દવા/ખાતરનો બચાવ)
ડ્રિપ ઈરિગેશન (ટપક પદ્ધતિ)	૪૦% - ૫૦%	૩૦% (પાણી અને વીજળી)
પ્રિસિઝન ફાર્મિંગ	૨૫% - ૩૦%	૨૦% (બિયારણનો બચાવ)
સોઈલ હેલ્થ કાર્ડ	૧૦% - ૧૨%	૧૫% (ખાતરનો સંતુલિત ઉપયોગ)

- * ટેકનોલોજી દ્વારા ઉત્પાદન ક્ષમતામાં વધારો
- * ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી કૃષિ ક્ષેત્રમાં પ્રતિ એકમ જમીન, પાણી અને શ્રમની ઉત્પાદકતા વધે છે.
- * પ્રિસિઝન ફાર્મિંગ દ્વારા ખાતર, પાણી અને બીજનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય છે.
- * ડ્રિપ અને સ્પ્રિંકલર સિંચાઈ પાણીની બચત સાથે પાક ઉત્પાદન વધારશે.
- * ડ્રોન અને સેટેલાઈટ ટેકનોલોજી પાકની દેખરેખ, જીવાત નિયંત્રણ અને સમયસર નિર્ણયમાં મદદ કરે છે.
- * સોઈલ હેલ્થ કાર્ડ જમીનની ગુણવત્તા સુધારવામાં મદદરૂપ છે.
- ટેકનોલોજી દ્વારા ઉત્પાદનક્ષમતા વધારવી એ 'આત્મનિર્ભર ભારત'નો મુખ્ય પાયો છે. વર્ષ

૨૦૨૫-૨૬ના આંકડા સૂચવે છે કે ટેકનોલોજીના સ્વીકારને કારણે ભારત માત્ર ખાદ્યાન્ન ઉત્પાદનમાં જ નહીં પણ ખેતીને 'નફાકારક વ્યવસાય' બનાવવાની દિશામાં આગળ વધી રહ્યું છે.

આ તકો આત્મનિર્ભર ભારતના સ્વપ્નને સાકાર કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

કૃષિ ક્ષેત્ર સામેના પડકારો

૧. નાની અને વિખરાયેલી જમીન ધરાવનાર ખેડૂતો :

ભારતમાં આશરે ૮૬% ખેડૂતો નાના અને સીમિત જમીન ધરાવનાર છે (૨ હેક્ટરથી ઓછી જમીન). આ જમીનો ઘણી વખત વીખરાયેલી, અસમાન અને અલગ-અલગ સ્થળે આવેલી હોય છે. આ સ્થિતિ ખેડૂતો માટે અનેક આર્થિક, તકનિકી અને સામાજિક પડકારો ઉભા કરે છે.

પડકાર	સમજૂતી	અસર
ઓછી ઉત્પાદન ક્ષમતા	જમીનનો વિસ્તાર નાનો હોવાથી સ્કેલનો લાભ નથી	પ્રતિ એકમ આવક ઓછી
ઊંચો ઉત્પાદન ખર્ચ	યાંત્રિકીકરણ શક્ય નથી	નફામાં ઘટાડો
આધુનિક ટેકનોલોજીનો અભાવ	ડ્રોન, મશીનરી ઉપયોગ મુશ્કેલ	ઉત્પાદન સ્થિર રહે
સિંચાઈ સુવિધાની અછત	અલગ-અલગ જમીન પર પાણી વ્યવસ્થા કઠિન	પાક નિષ્ફળતા જોખમ
બજાર મુધી પહોંચ મર્યાદિત	ઓછો જથ્થો હોવાથી ભાવ ઓછો	આવકમાં અસ્થિરતા
લોન અને કેડિટ મુશ્કેલી	બેન્કો માટે જોખમી માનવામાં આવે છે	રોકાણમાં ઘટાડો

નાની અને વિખરાયેલી જમીન ધરાવનાર ખેડૂતો કૃષિક્ષેત્ર સામેના સૌથી મોટા પડકારોમાંથી એક છે. આ સમસ્યા માત્ર ઉત્પાદન નહીં પરંતુ આવક, ટેકનોલોજી અપનાવટ અને નાણાંકીય સુરક્ષાને પણ અસર કરે છે. FPO, સહકારી ખેતી, ક્લસ્ટર ફાર્મિંગ અને સરકારની સહાય યોજનાઓ દ્વારા આ પડકારોને ઘટાડીને કૃષિ ક્ષેત્રને વધુ સમાન અને ટકાઉ બનાવી શકાય છે.

૨. હવામાન પરિવર્તનની અસર :

હવામાન પરિવર્તન આજે વૈશ્વિક સ્તરે સૌથી ગંભીર પડકારોમાંનું એક છે અને તેની સૌથી મોટી અસર કૃષિ ક્ષેત્ર પર પડી રહી છે. કૃષિ સીધી રીતે વરસાદ, તાપમાન, ભેજ અને કુદરતી પરિબળો પર આધારિત હોવાને કારણે હવામાન પરિવર્તન ખેડૂતો માટે મોટો જોખમ બની ગયું છે. ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશમાં, જ્યાં મોટાભાગની ખેતી આજે પણ વરસાદ પર નિર્ભર છે, ત્યાં આ સમસ્યા વધુ ગંભીર બને છે.

હવામાન પરિવર્તનનું સ્વરૂપ	કૃષિ પર અસર
અનિયમિત વરસાદ	વાવેતર સમય બદલાય, પાક નુકસાન
લાંબા દુષ્કાળ	ઉત્પાદન ઘટે, પાણી સંકટ
અતિશય વરસાદ / પૂર	પાક નાશ, જમીન ક્ષય
તાપમાનમાં વધારો	પાક વૃદ્ધિ પર નકારાત્મક અસર
જીવાત અને રોગચાળો	પાક ખર્ચ વધે, ઉત્પાદન ઘટે
નાટીની ગુણવત્તા ઘટાડો	લાંબા ગાળે ઉપજ ક્ષમતા ઘટે

૩. પૂરતી સંગ્રહ અને પરિવહન સુવિધાનો અભાવ :

મુદ્દો	સમજાવટ
૧ સંગ્રહ સુવિધાઓનો અભાવ	ઘણા વિસ્તારોમાં ગોડાઉન અને કોલ્ડ સ્ટોરેજ ન હોવાથી પાક સાચવી રાખી શકાતો નથી.
૨ નાશવંત પાકનો બગાડ	ફળ, શાકભાજી, દૂધ જેવા પાક ઝડપથી બગડી જાય છે.
૩. પરિવહન સમસ્યા	સારા રસ્તા અને વાહન અવસ્થા ના હોવાથી પાક બજાર સુધી સમયસર પહોંચતો નથી
૪ દલાલો પર આધાર	ખેડૂતોને દલાલો દ્વારા પાક વેચવો પડે છે, જેથી ઓછો ભાવ મળે છે.
૫ આવકમાં ઘટાડો	પાક બગડવાથી અને ઓછા ભાવે વેચવાથી ખેડૂતોની આવક ઘટે છે.
૬ પાકનો વ્યર્થ નાશ	સંગ્રહ અને પરિવહનની અછતને કારણે મોટા પ્રમાણમાં પાક નષ્ટ થાય છે.
૭ ગ્રામ્ય વિકાસમાં અવરોધ	કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો અને રોજગારીની તકો વિકસતી નથી.

ભારતીય કૃષિ ક્ષેત્ર સામેના મુખ્ય પડકારો પૈકી એક 'પૂરતી સંગ્રહ અને પરિવહન સુવિધાનો અભાવ' છે. ભારતમાં દર વર્ષે આશરે ૮૨,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાના પાક અને ફળો-શાકભાજી યોગ્ય સંગ્રહ સુવિધા વિના બગડી જાય છે [૧]. આ પડકારને કારણે ખેડૂતોને પાક લણણી પછી તરત જ બજારમાં વેચી દેવાની ફરજ પડે છે, જેને 'ડિસ્ટ્રેસ સેલ' કહેવાય છે. ગ્રામ્ય સ્તરે કોલ્ડ સ્ટોરેજ અને વેરહાઉસિંગની અપૂરતી સુવિધાઓને લીધે ખેડૂતો પાકનો સંગ્રહ કરી શકતાં નથી અને સારા ભાવની રાહ જોઈ શકતા નથી. વળી, ખેતરથી બજાર સુધીના અપૂરતા પરિવહન માળખાને કારણે નાશવંત

પાકો ઝડપથી બગડી જાય છે. આ માળખાગત ખામીઓ સીધી રીતે ખેડૂતોની આવક ઘટાડે છે અને કૃષિ પુરવઠા શૃંખલામાં અસ્થિરતા લાવે છે. આ પડકારનો ઉકેલ લાવ્યા વિના 'આત્મનિર્ભર ભારત'નું કૃષિ વિઝન અધૂરું રહેશે.

૪. માર્કેટ માહિતીની અછત :

આત્મનિર્ભર ભારત માટે કૃષિ સુધારાઓમાં 'માર્કેટ માહિતીની અછત' એ એક ગંભીર પડકાર છે.

માહિતીની અછતને કારણે થતી અસરો

અછતનું ક્ષેત્ર	તેની અસર	આર્થિક નુકસાન (અંદાજિત)
ભાવની જાણકારી	ઉતાવળે અને ઓછા ભાવે વેચાણ	ચોખ્ખી આવકમાં ૧૫-૨૦% ઘટાડો
મોગનું પૂર્વાનુમાન	વધુ પડતું ઉત્પાદન (દા.ત. ડુંગળી/બટાકા)	ભાવમાં ૬૦-૭૦% સુધીનો કડાકો
હવામાનની આગાહી	લણણી સમયે અણધારી આફત	પાકની ગુણવત્તામાં ૨૫% ઘટાડો
નિકાસના ધોરણો	વિદેશી માર્કેટની માહિતીનો અભાવ	રિજેક્ટ થયેલ માલનું નુકસાન

૫. ખેડૂતોમાં આર્થિક સાક્ષરતાનો અભાવ :

- **હિસાબ રાખવાની પદ્ધતિનો અભાવ :** મોટાભાગના ખેડૂતો ખેતીના ખર્ચ અને આવકનો લેખિત હિસાબ રાખતા નથી, જેના કારણે વાસ્તવિક નફાની ગણતરી મુશ્કેલ બને છે.
- **વ્યાજખોરો પર નિર્ભરતા :** બેન્કિંગ પ્રક્રિયાની અજ્ઞાનતાને કારણે ખેડૂતો હજુ પણ ખાનગી શાહુકારો પાસેથી ઊંચા વ્યાજે લોન લે છે.

- સરકારી યોજનાઓની અપૂરતી જાણકારી : PM-કિસાન, પાક વીમો (PMFBY) અને સબસિડી જેવી યોજનાઓનો લાભ લેવા માટે જરૂરી ડિજિટલ સાક્ષરતાનો અભાવ જોવા મળે છે.

- નાણાંકીય આયોજન : ભવિષ્યની જરૂરિયાતો માટે બચત અને રોકાણના સાધનો (જેમ કે મ્યુચ્યુઅલ ફંડ કે વીમો) વિશે જાગૃતિ ઓછી છે.

આ પડકારો દૂર ન થાય તો કૃષિ સુધારાઓનો સંપૂર્ણ લાભ મળવો મુશ્કેલ બને છે.

સૂચનો :

૧. કૃષિ શિક્ષણ અને તાલીમને વધુ મજબૂત બનાવવી :

કૃષિ સુધારાઓના અમલીકરણ માટે કૃષિ શિક્ષણ અને તાલીમને વધુ મજબૂત બનાવવું એ એક અત્યંત આવશ્યક સૂચન છે. વર્તમાન સમયમાં જ્યારે ખેતી 'પરંપરાગત પદ્ધતિ'થી 'તકનીકી પદ્ધતિ' તરફ વળી રહી છે, ત્યારે ખેડૂતોને આધુનિક જ્ઞાનથી સજ્જ કરવા અનિવાર્ય છે. મારું સૂચન છે કે વર્ષ ૨૦૨૬ના આધુનિક યુગમાં કૃષિ યુનિવર્સિટીઓ અને ગ્રામીણ શાળાઓ વચ્ચે મજબૂત જોડાણ હોવું જોઈએ, જેથી નવી પેઢી બાળપણથી જ 'સ્માર્ટ ફાર્મિંગ' વિશે શીખે. ખેડૂતોને માત્ર પાક ઉગાડવાની જ નહીં, પણ લણણી પછીના વ્યવસ્થાપન, ફૂડ પ્રોસેસિંગ અને ડિજિટલ માર્કેટિંગની પ્રાયોગિક તાલીમ આપવી જોઈએ. આ માટે દરેક પંચાયત સ્તરે 'કૃષિ પાઠશાળા' શરૂ કરી શકાય, જ્યાં ભારતીય કૃષિ અનુસંધાન પરિષદ (ICAR)ના નિષ્ણાતો દ્વારા

આબોહવા પરિવર્તન સામે ટકી શકે તેવાં પાકો અને ડ્રોન ટેકનોલોજીનો પ્રત્યક્ષ ડેમો આપવામાં આવે. જો શિક્ષણ અને તાલીમને ક્ષેત્રના સ્તરે લઈ જવામાં આવે, તો જ કૃષિ ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ આવશે અને ખેડૂતો સાચા અર્થમાં 'આત્મનિર્ભર' બનશે.

૨. ગ્રામ્ય સ્તરે સંગ્રહ અને માર્કેટિંગ સુવિધાઓ વિકસાવવી :

કૃષિ ક્ષેત્રમાં પાક લણણી પછી થતા બગાડને અટકાવવા અને ખેડૂતોને તેમના ઉત્પાદનનો ન્યાયી ભાવ અપાવવા માટે 'ગ્રામ્ય સ્તરે સંગ્રહ અને માર્કેટિંગ સુવિધાઓનો વિકાસ' એ સૌથી મહત્વનું સૂચન છે. ઘણીવાર યોગ્ય સંગ્રહસ્થાનના અભાવે ખેડૂતોએ મજબૂરીમાં નીચા ભાવે પાક વેચવો પડે છે, જે અટકાવવા માટે દરેક મોટા ગામમાં અથવા પ્રાથમિક કૃષિ પિરાણ મંડળીઓ (PACS)ના સ્તરે કોલ્ડ સ્ટોરેજ અને આધુનિક વેરહાઉસનું નિર્માણ કરવું જોઈએ. વર્ષ ૨૦૨૬માં સરકારની વિશ્વની સૌથી મોટી અનાજ સંગ્રહ યોજના આ દિશામાં મોટું કદમ છે, પરંતુ તેની સાથે ગ્રામીણ સ્તરે પાકનું વર્ગીકરણ (Sorting) અને પેકેજિંગ કરવાની સુવિધાઓ પણ વિકસાવવી જોઈએ. મારું સૂચન છે કે ખેડૂતોને ઈ-નામ (e-NAM) જેવી ડિજિટલ મંડીઓ સાથે સીધા જોડવા માટે ગ્રામ પંચાયત સ્તરે ડિજિટલ ક્રિયોસ્ક અને ટ્રાન્સપોર્ટ સુવિધા પૂરી પાડવી જોઈએ. જો ગામડામાં જ સંગ્રહ અને વેચાણની સગવડ ઊભી થશે, તો વચેટિયાઓનું વર્ચસ્વ ઘટશે અને ખેડૂત પોતાની મરજી મુજબ યોગ્ય સમયે પાક વેચીને વધુ નફો મેળવી શકશે. આ માળખાગત સુવિધાઓના વિકાસથી પાક બગાડમાં ઘટાડો

ધશે, સંગ્રહ શક્તિ વધશે અને ખેડૂતોને તેમની ઉપજના વધુ સારા ભાવ મળી શકશે, જે અંતે ગ્રામીણ સમૃદ્ધિ અને 'આત્મનિર્ભર ભારત'ના લક્ષ્યને વેગ આપશે.

૩. નાના ખેડૂતો માટે સહકારી અને સમૂહ ખેતીને પ્રોત્સાહન આપવું :

ભારતીય કૃષિમાં જમીન ધારણના નાના કદની મર્યાદા દૂર કરવા માટે 'નાના ખેડૂતો માટે સહકારી અને સમૂહ ખેતીને પ્રોત્સાહન આપવું' એ એક પાયાનું અને વ્યવહારુ સૂચન છે. ભારતમાં ૮૦%થી વધુ ખેડૂતો નાના અને સીમાંત શ્રેણીમાં આવે છે, જેમના માટે વ્યક્તિગત રીતે મોંઘી ટેકનોલોજી કે મશીનરી વસાવવી શક્ય હોતી નથી. મારું સૂચન છે કે વર્ષ ૨૦૨૬માં સરકાર અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓએ ખેડૂત ઉત્પાદક સંગઠનો (FPOs)ને વધુ મજબૂત બનાવવા જોઈએ, જેથી નાના ખેડૂતો સાથે મળીને બિયારણની ખરીદીથી લઈને પાકના વેચાણ સુધીનો વ્યવહાર સમૂહમાં કરી શકે. જો નાના ટુકડાઓને જોડીને સમૂહ ખેતી (Cluster Farming) કરવામાં આવે, તો ખેતીનો ખર્ચ ઘટશે અને ઉત્પાદકતામાં મોટો ઉછાળો આવશે. આ માટે રાષ્ટ્રીય કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેન્ક (NABARD) દ્વારા સહકારી મંડળીઓને વિશેષ પ્રોત્સાહન અને ઓછા વ્યાજની લોન આપવી જોઈએ. સહકારી માળખું નાના ખેડૂતોને આર્થિક સુરક્ષા પ્રદાન કરી તેમને બજારના જોખમો સામે રક્ષણ આપશે અને 'આત્મનિર્ભર ભારત'ના વિઝનને સાચા અર્થમાં છેવાડાના ખેડૂત સુધી પહોંચાડશે.

૪. કૃષિમાં નવીન ટેકનોલોજીનો વ્યાપ વધારવો :
કૃષિ ક્ષેત્રને આધુનિક અને નફાકારક બનાવવા માટે 'કૃષિમાં નવીન ટેકનોલોજીનો વ્યાપ વધારવો' એ એક નિર્ણાયક સૂચન છે. પરંપરાગત ખેતી પદ્ધતિઓ હવે આબોહવા પરિવર્તન અને વધતા ખર્ચના પડકારો સામે પૂરતી નથી, તેથી ટેકનોલોજીનો સ્વીકાર અનિવાર્ય છે. મારું સૂચન છે કે વર્ષ ૨૦૨૬માં સરકાર અને ખાનગી ક્ષેત્રે મળીને 'ખેતીમાં આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ' (AI) અને 'પ્રેક્ષિય કૃષિ' (Precision Farming)ને દરેક ગામ સુધી પહોંચાડવી જોઈએ. ખેડૂતોને ડ્રોન દ્વારા ખાતર અને જંતુનાશકોનો છંટકાવ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ, જેનાથી સમયની બચત અને સ્વાસ્થ્યની સુરક્ષા જળવાય છે. આ ઉપરાંત, મોબાઈલ એપ દ્વારા જમીનના પોષક તત્વો અને હવામાનની સચોટ જાણકારી આપતી સિસ્ટમ મજબૂત બનાવવી જોઈએ. કૃષિ અને ખેડૂત કલ્યાણ મંત્રાલય દ્વારા ટેકનોલોજી ખરીદવા માટે વધુ સબસિડી અને તાલીમ આપવી જોઈએ. જો ટેકનોલોજી ખેડૂત માટે સરળ અને સસ્તી બનશે, તો જ ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટશે અને ભારતીય કૃષિ વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બની 'આત્મનિર્ભર' બનશે.

૫. કૃષિ નીતિઓ અમલમાં પારદર્શિતા અને સતત મૂલ્યાંકન જરૂરી છે :

કૃષિ સુધારાઓનો વાસ્તવિક લાભ ખેડૂતો સુધી પહોંચાડવા માટે 'કૃષિ નીતિઓના અમલીકરણમાં પારદર્શિતા અને સતત મૂલ્યાંકન' અત્યંત અનિવાર્ય સૂચન છે. વર્ણીવાર સારી યોજનાઓ કાગળ પર ઉત્તમ હોય છે, પરંતુ વહીવટી જટિલતાઓ અને વચેટિયાઓને કારણે

તેનો લાભ છેવાડાના ખેડૂત સુધી પહોંચતો નથી. મારું સૂચન છે કે વર્ષ ૨૦૨૬ના ડિજિટલ યુગમાં દરેક યોજનાનું 'રિયલ-ટાઇમ મોનિટરિંગ' કરવા માટે એક કેન્દ્રીય ડેશબોર્ડ હોવું જોઈએ, જ્યાં ખેડૂતો પોતે મળેલી સહાય કે સબસિડીની સ્થિતિ જોઈ શકે. નીતિઓના અમલીકરણમાં પારદર્શિતા લાવવા માટે 'સોશિયલ ઓડિટ'ની પદ્ધતિ અપનાવવી જોઈએ, જેમાં ગ્રામ સભા સ્તરે યોજનાઓના લાભાર્થીઓની વિગતો જાહેર કરવામાં આવે. આ ઉપરાંત, દર છ મહિને નીતિઓનું તટસ્થ મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ જેથી ખામીઓ સુધારી શકાય અને બદલાતા હવામાન કે બજારની સ્થિતિ મુજબ તેમાં ફેરફાર કરી શકાય. જો કૃષિ મંત્રાલય દ્વારા જવાબદારી નક્કી કરવામાં આવે અને ભ્રષ્ટાચારમુક્ત વ્યવસ્થા ઊભી થાય, તો જ ખેડૂતોનો સરકારી નીતિઓ પર વિશ્વાસ વધશે અને 'આત્મનિર્ભર ભારત'નું લક્ષ્ય પારદર્શક રીતે સિદ્ધ થશે.

સારાંશ (Abstract):

આ સંશોધન પેપરમાં આત્મનિર્ભર ભારતના સંદર્ભમાં કૃષિ સુધારાઓનું અર્થશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. અભ્યાસમાં કૃષિ ક્ષેત્રના મહત્ત્વ, અમલમાં આવેલા સુધારાઓ, તેમાંથી ઊભી થતી તકો તથા પડકારોનું વિગતવાર મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે. કૃષિ સુધારાઓ દ્વારા ખેડૂતની આવકમાં વધારો, રોજગાર સર્જન અને આર્થિક વિકાસ શક્ય બન્યો છે, પરંતુ હવામાન પરિવર્તન, નાના ખેડૂતોની સમસ્યા અને માળખાકીય અભાવ જેવા પડકારો હજી પણ અસ્તિત્વમાં છે. યોગ્ય નીતિ, ટેકનોલોજી અને સંસ્થાગત સહકાર દ્વારા કૃષિ ક્ષેત્રને મજબૂત

બનાવી આત્મનિર્ભર ભારતના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

References (APA Style)

- Acharya, S. S. (2011). Agricultural marketing in India. Oxford University Press.
- Datt, R., Sundharam, K. P. M. (2022). Indian economy (Revised ed.). S. Chand Publishing.
- Food and Agriculture Organization. (2020). FAO reports on Indian agriculture. FAO.
- Government of India. (2020). Atmanirbhar Bharat Abhiyan: Vision and policies. Ministry of Finance.
- Government of India. (2022). Annual report: Department of agriculture and farmers welfare. Ministry of Agriculture and Farmers Welfare.
- Mishra, S. K., Puri, V. K. (2021). Indian economy (Latest ed.). Himalaya Publishing House.
- NITI Aayog. (2021). Reports on agricultural reforms. Government of India.
- Reserve Bank of India. (2022). Handbook of statistics on the Indian economy. RBI.
- Ministry of Finance. (2023). Economic survey of India. Government of India.
- Various research articles published in peer-reviewed economic journals and newspapers.
- સ્રોત : કૃષિ અને ખેડૂત કલ્યાણ મંત્રાલય - First Advance Estimates 2025-'26